

Εἰσαγωγικό σημεῖωμα

Ἡ «πόλη» εἶναι μιά πραγματικότητα πού παράγει ἀνθεκτικά μεταφορικά σχήματα λόγου καί κοινόχρηστους συμβολισμούς. Ἀνήκει στήν κατηγορία ἐκείνων τῶν λέξεων οἱ ὁποῖες, ἔχοντας ἰσχυρό πολιτισμικό ἐκτόπισμα, τροφοδοτοῦν τή φαντασιακή ἐπινόηση τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἐπιχειρεῖ νά συνθέσει τόν κρίσιμο λόγο τοῦ πολιτισμοῦ του. Στήν ἱστορία τῆς γλώσσας ἔχουν διασωθεῖ πολλοί τρόποι πού συγκροτοῦν τή ρητορική ἀρχαιολογία τῆς ἔννοιας «πόλη» ἀνάλογα μέ τίς συμβατικές χρήσεις σέ κάθε ἐποχή. Ὡς ἀρχαιολογία ἡ ρητορική τῆς πόλης καθιστᾶ τήν ἀνάγνωση ἀπαραίτητη συνθήκη τῆς ἀνάπτυξῆς της.

Ἡ ἀνάγνωση τῆς πόλης εἶναι ἡ ἀνάγνωση τῶν συμβολισμῶν της στή λογοτεχνία, στίς εἰκαστικές τέχνες, στή φιλοσοφία, στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Ἔτσι μπορεῖ νά ἔχουμε τήν ἰδανική «πολιτεία» τῶν οὐτοπικῶν συλλήψεων, τήν πόλη ὡς σύστημα ἐπικοινωνίας ἢ ὡς χαώδη γραφειοκρατική δομή, τήν πόλη ὡς ποιητική μεταφορά ἢ μυθικό σύμβο-

λο, τήν πόλη ως μικρογραφία τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ ἢ ως παλίμψηστο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Ἡ ἀναγνωστική αὐτή παράδοση καλλιέργησε τή ματιά πού ἔχει μάθει, καθώς βλέπει τήν πραγματικότητα τῆς πόλης, νά ἀνακαλεῖ τό ἰδεατό μοντέλο τῆς μεγαλούπολης καί συνάμα νά τή «διαβάζει» ως καταγραφή, σάν ἓνα περίπλοκο καί δύσκολο κείμενο πού ἀπαιτεῖ εἰδική ἄσκηση στήν ὑποψιασμένη ἀποκρυπτογράφηση.

Μέσα κυρίως ἀπό τή λογοτεχνία δέν μαθαίνουμε μόνο νά «ζοῦμε» τίς πόλεις ἀλλά καί, τηρώντας τήν κατάλληλη ἀπόσταση, νά τίς διαβάζουμε κιόλας συνολικά σάν πολυεπίπεδα συστήματα πού ὑπερβαίνουν τήν ἐπιμέρους δράση τῶν ἀτόμων ἢ τῶν ομάδων. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἀναγωγή τῆς πόλης σέ μεταφορική ἔννοια ἐπιβάλλεται, ἡ ἀνάγνωση τῆς πόλης ξεπερνᾷ τήν ἀπλή θεματική καταγραφή καί μετασχηματίζεται σέ ἐρμηνευτική στρατηγική.

*

Τό κείμενο τῆς πόλης ἀναπτύσσεται κάθετα καί ὀριζόντια. Κουβαλᾷ τήν ἱστορία του ἀπό τό βάθος τοῦ χρόνου καί τήν ἀποθέτει σέ κρυφά ἢ φανερά ἴχνη πού συσσωρεύονται στήν ἐκδοχή τῆς κάθε ἐποχῆς, παράλληλα ὅμως ἀναδεικνύεται καί τό δίκτυο τοῦ παρόντος, ἡ πόλη τῆς νύχτας καί ἡ πόλη τῆς ἡμέρας, ἡ ὑπέργεια καί ἡ ὑπόγεια συγκρότησή της, τά νόμιμα καί τά παράνομα σημεῖα της, τά ἐπίσημα καί τά περιθωριακά ἐπικοινωνιακά συστήματα, οἱ κανονι-

στικές ρυθμίσεις καί ἡ ἀτιθάσευτη ἐντροπία, ἡ ἐπίσημη τάξη καί τό ἀνεπίσημο χάος (ἢ ἀντιστρόφως).

Γιά νά διαβάσουμε τό ὑπάρχον κείμενο τῆς πόλης, εἶναι ἀναγκαῖος ὁ ἱστορικός ὀρίζοντας. Ἔργασίες ὅπως αὐτές τοῦ Μάμφορντ καί τοῦ Λεφέβρ, πού θεωροῦνται κλασικές πλέον στό εἶδος τους, θεωροῦν τήν ἱστορία τῆς πόλης (ἰδιαίτερα τῆς ἀστικής πόλης) κρίσιμο στοιχεῖο γιά τήν κατανόηση τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Δέν πρέπει νά παραλείψουμε ἐδῶ καί τό σημαντικό ἔργο τοῦ Μπένγιαμιν γιά πόλεις ὅπως τό Βερολίνο, ἡ Μασσαλία, ἡ Μόσχα καί, πάνω ἀπό ὅλα, τό Παρίσι τοῦ 19ου αἰῶνα, τήν πόλη πού ὕμνησε μέ τόν δικό του τρόπο στό μνημειῶδες (καί μηδέποτε ὀλοκληρωθέν) κείμενό του *Passagenwerk*. Τό κείμενο τῆς πόλης ἀπαιτεῖ τή δική του ἀνάγνωση, πού δέν μπορεῖ νά γίνει ἄν πρῶτα δέν κατανοήσουμε τίς συνέπειες τῆς μετατόπισης ἀπό τήν «εἰκόνα» τῆς πόλης στή «γραφή» τῆς πόλης. Ὅπως ὅλες οἱ μεταφορές, ἔτσι καί αὐτή δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ αὐτονόητη οὔτε ἀναπόφευκτη.

*

Πάντα ἔχει μεγάλη σημασία ἀπό ποιά σκοπιά βλέπει κανεῖς τήν πόλη. Ἀλλιῶς βλέπει τήν πόλη αὐτός πού γεννήθηκε καί ἔζησε ὅλη του τή ζωή σέ αὐτή, ἀλλιῶς ἐκεῖνος πού ἔφυγε καί ξαναγύρισε, ἀλλιῶς ὁ ἐπισκέπτης, ὁ ταξιδιώτης, ὁ περιπατητής, ὁ χασομέρης (*flâneur*), ὁ διερχόμενος, ὁ ἀπόκληρος, ὁ ἐκ παραδόσεως ἀστός. Δέν ὑπάρχει μόνο μία

ανάγνωση τῆς πόλης, ἐπομένως οὔτε τό κείμενο εἶναι ἓνα καί μοναδικό. Ἀνάλογα μέ τήν προοπτική τῆς προσέγγισης παράγεται καί ἄλλη πόλη. Ἐπιφανειακά μπορεῖ νά φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἴδια γιά ὄλους. Ἡ ἐντύπωση αὐτή εἶναι ἐξαιρετικά ἐπιδερμική καί δέν ἔχει καμία βαρύτητα. Ζοῦμε στήν ἴδια πόλη δέν σημαίνει ὅτι τή ζοῦμε μέ τόν ἴδιο τρόπο, δέν σημαίνει ὅτι βλέπουμε τό ἴδιο κείμενο, δέν ἐξυπακούεται ὅτι ἔχουμε, τελικά, τήν ἴδια πόλη.

Ἡ ἀνάγνωση τῆς πόλης ἐξαρτᾶται ἀπό τή θέση μας στό σύστημά της (κοινωνική, πολιτισμική, οἰκονομική) ἀλλά καί ἀπό τή διαμόρφωση τῆς ματιᾶς μας. Ὑπάρχει πάντα ἡ «ἀπόσταση» πού μᾶς ὀρίζει ἔναντι τοῦ κειμένου τῆς πόλης, εἴτε τό καταλαβαίνουμε εἴτε ὄχι. Ἴδου, γιά παράδειγμα, μιά παρατήρηση τοῦ Νίτσε: «Ἀπό αὐτά πού μπορεῖ νά γνωρίζεις καί νά ὑπολογίζεις πρέπει νά φεύγεις, τουλάχιστον γιά λίγο. Μόνον ὅταν ἀφήσεις τήν πόλη βλέπεις πόσο ψηλά ὀρθώνονται οἱ πύργοι της πάνω ἀπό τά σπίτια». Βλέπω τήν πόλη σάν κείμενο σημαίνει ὅτι τή βλέπω ἀπό ἀπόσταση.

*

Ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση ἔφερε στό προσκήνιο τή μεγαλούπολη. Ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται τά μεγάλα κέντρα: τό Παρίσι, ἡ Νέα Ὑόρκη, τό Λονδίνο, τό Βερολίνο. Ὁ 19ος αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας τῆς ἀστικής πόλης ὅπου συσσωρεύονται ἄνθρωποι καί κεφάλαιο (οἰκονομικό, πολιτισμικό,

ἰδεολογικό, κοινωνικό). Ἐκεῖ φαίνεται νά παίζονται οἱ τύχες τοῦ κόσμου: στή συγκρότηση τῆς σύγχρονης μεγαλούπολης. Ὅσο ὁμως μεγαλώνουν τά μεγέθη αὐτοῦ πού ὀνομάζεται καταχρηστικά πλέον «πόλη», τόσο μικραίνουν οἱ τύχες τοῦ ἀνθρώπου. Τό ἐπίτευγμα τῆς μεγαλούπολης μικραίνει τήν κλίμακα τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων καί μεγαλώνει τήν κλίμακα τοῦ συστήματος ὡς συστήματος: μιά τεράστια γραφειοκρατία προσφέρει τίς δομές πού ἔχει ἀνάγκη ἡ μεγαλούπολη γιά νά λειτουργήσει.

Σέ αὐτή τή μετάβαση χάνεται αὐτό πού ὁ Λεφέβρ ὀνόμασε «ρυθμό», χάνεται δηλαδή ἀνεπανόρθωτα ἡ παράδοση μιᾶς ἄλλης θεώρησης τοῦ ἀνθρώπινου βίου πού χαρακτηρίζε τίς παραδοσιακές κοινωνίες, ὅταν ἀκόμη ὁ ρυθμός τῆς φύσης ἦταν κοντά στίς παρεμβάσεις τῆς τεχνικῆς καί τῆς τέχνης, ὅταν ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων δέν εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τά πράγματα πού ὀριζαν τήν ὕπαρξή του.

Ἡ ἀστική πόλη τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς ἐγκαινιάζει τήν περίοδο πού θά καταλήξει στά μεταμοντέρνα μεγαθήρια τῶν πόλεων πού δέν ἔχουν ἀρχή καί τέλος, ἀλλά εἶναι τερατώδεις ἐπεκτάσεις καί συσσωρεύσεις, χωρίς περιορισμό, ἐκεῖ ὅπου χάνεται ἡ ἔννοια τοῦ κέντρου καί τοῦ προαστίου, ἐκεῖ ὅπου ἀναμειγνύονται τά ἔθνη καί οἱ φυλές κατά τρόπο μοναδικό στήν ἱστορία, ἐκεῖ ὅπου ἡ παλαιά χόρνη σκεπάζει ὅλη τήν περιοχή τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ νοσταλγία τοῦ Λεφέβρ εἶχε κάποιο νόημα στή δεκαετία τοῦ '60. Σήμερα ἀκούγεται παράταιρη:

«Ἡ δική μας καθημερινή ζωή χαρακτηρίζεται από τή νοσταλγία τοῦ ρυθμοῦ, ἀπό τήν ἀπουσία του καί τήν ἐπίμονη ἀναζήτησή του... Ἡ συλλογή ἢ ἀφιερωμένη στήν καθημερινή ζωὴ ἀνακατώνει καί μπερδεύει τίς ἔννοιες, γιατί δέν ξεχωρίζει τήν καθημερινή φύση τοῦ καθημερινοῦ μετά τή γενίκευση τῆς ἐμπορευματικῆς καί χρηματικῆς οἰκονομίας, ὕστερα ἀπό τήν ἐγκαθίδρυση τῆς κεφαλαιοκρατίας τοῦ 19ου αἰ. Τότε κι ἔτσι ἄρχισε νά μεγαλώνει ἡ πεζότητα στόν κόσμο μέχρι νά τά κατακλύσει ὅλα... μέχρι πού νά διώξει τήν ποίηση κάπου ἄλλου». (Ἀνρί Λεφέβρ, *Ἡ καθημερινή ζωὴ στόν σύγχρονο κόσμο*, Ἀθήνα: Ράππας, 1970, σ. 51-52.)

*

Κι ὅμως ἡ ποίηση ἐπανῆλθε μέ ἄλλο ἔνδυμα. Ἔμαθε νά μιλά στή γλώσσα πού ἀφομοίωσε τούς καινούργιους ἤχους, τίς διαφορετικὲς ἀρμονίες, τούς ἄγνωστους πρὶν θορύβους. Ὁ ποιητὴς τοῦ ἄστεως ἀπὸ τήν ἐποχὴ αὐτὴ καί μετὰ ζεῖ ἕναν ἄλλο κόσμο ἀπὸ τόν ὁποῖο μαθαίνει ὅτι τὰ τεχνικά μέσα ἔχουν πλέον εἰσβάλει ὀριστικά καί ἀμετάκλητα στήν πραγματικότητα ἀλλὰ καί στό φαντασιακό τῆς τέχνης. Ἡ ἴδια ἢ μεγαλούπολη εἶναι τὸ κατεξοχὴν μέσο ἐπικοινωνίας, ὅπως τὸ ἔχει συλλάβει ὁ Κίτλερ στήν ἰδιόρρυθμη θεωρία του γιὰ τήν ἐπικοινωνιακὴ συνθήκη, καί ὡς τέτοιο ὀρίζει καθοριστικά τήν τύχη τοῦ λόγου στή σύγχρονη ἐποχὴ, στήν ἐποχὴ πού ἡ «πληροφορία» κατακλύζει τὴ δράση τοῦ πραγματικοῦ:

«Ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ πόλεις δέν ἐντάσσονται πιά στό πα-
νοπτικόν τοῦ καθεδρικοῦ ἢ τοῦ κάστρου καί δέν περικλείο-
νται πλέον ἀπὸ τείχη ἢ ὄχυρώσεις, ἕνα δίκτυο, πού ἀποτε-
λεῖται ἀπὸ διασταυρούμενα δίκτυα, διαχωρίζει καί συνδέει
τὴν πόλη – ἰδιαίτερα τὰ περιθώρια, τίς περιφέρειες καί τίς
ἐφαπτόμενες. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὰ τὰ δίκτυα μετα-
φέρουν πληροφορίες (ραδιόφωνο, τηλέφωνο, τηλεόραση) ἢ
ἐνέργεια (ὑδρευση, ἤλεκτρισμός, λεωφόροι), ὅλα ἀντιπροσω-
πεύουν μορφές πληροφόρησης». (Fr. Kittler, «The City as
Medium». *New Literary History*. 27:4, (Φθιν. 1996), σ. 718.)

Ὁ Καβάφης, ὁ Μπωντλαίρ, ὁ Ἔλιοτ εἶναι ποιητὲς τῆς
μεγαλούπολης πού ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα καί
μετὰ. Οἱ μεγαλουπόλεις εἶναι χῶροι ὅπου τὸ ἀνθρώπινο
χαρμάνι γίνεται ἀπεριόριστο, ὅπου παίζεται ἡ τύχη τοῦ
κόσμου, καί οἱ ὁποῖες ἀντλοῦν τὴ δύναμή τους ἀπὸ τὸν
πλοῦτο τῆς ἀποικιοκρατικῆς πολιτικῆς καί ἀπὸ τὴν κυ-
ριαρχία τῆς μηχανῆς. Ἡ ποίηση δραπετεύει τώρα ἀπὸ τὸν
κόσμο τοῦ ρυθμοῦ καί μεταναστεύει στήν ἐπικράτεια τῆς
Metropolis ὅπως τὴ συνέλαβε ἡ διορατικὴ φαντασία τοῦ
Φρίτς Λάγκ. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι μέ τὸν μοντερ-
νισμό, τὸ κίνημα πού ἀναπτύχθηκε στὶς μητροπόλεις, ὁ λό-
γος τῆς ποίησης ἐνσωμάτωσε τὸν θόρυβο, ἐγκατέλειψε τὸν
ρυθμὸ τοῦ μέτρου, υἱοθέτησε τὸ ἀποσπασματικὸ, τὸ ἀσυ-
νεχές, τὸ παράφωνο, τὸ παράσιτο, τὸ αἰρετικὸ.

*

«Τό κύριο ὄργανο τοῦ Ἐθνικοῦ Κράτους εἶναι ἡ Μεγαλοῦπολη, ἡ μεγαλύτερη πόλη του, ὁ τόπος στόν ὁποῖο πρωτοδημιουργήθηκε τό εἶδωλο τῆς Ἐθνικῆς Οὐτοπίας καί στό ὁποῖο διαρκῶς συντηρεῖται [...]. Μέ τήν ἀκατάπαυτη παραγωγή βιβλίων, περιοδικῶν, ἐφημερίδων, διαφημίσεων καί ταυτόχρονων δημοσιεύσεων σέ πολλά ἔντυπα, ἡ Μεγαλοῦπολη διασφαλίζει ὅτι τό εἶδωλο τῆς Ἐθνικῆς Οὐτοπίας θά μείνει ζωντανό μέσα στά μυαλά τῶν ὑπηκόων κατοίκων τῆς χώρας [...]. Ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῆς Ἐθνικῆς Οὐτοπίας μπορεῖ ἀρχικά νά ἦταν τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους ὅπως τά δέντρα σ' ἓνα δάσος, τείνουν νά γίνουν, ὑπό τήν ἐπιρροή τῆς ἐκπαίδευσης καί τῆς προπαγάνδας, ἐξ ἴσου ὅμοιοι ὅπως τά τηλεγραφοῦλα κατά μήκος ἑνός δρόμου [...]. Ἀνώνυμοι σκιντζῆδες ἀνήγειραν τά περισσότερα σπίτια μας, παράλογοι μηχανικοὶ ἔφτιαξαν τίς πόλεις μας δίχως νά ἔχουν στό μυαλό τους τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό ὑπόνομους καί πεζοδρόμια· ἄπληστοι καί ἀγράμματοι ἄνθρωποι, πού πέτυχαν στίς ἐπιχειρήσεις, δίνουν διαλέξεις στό κοινό γιά τό τί ἀποτελεῖ τήν καλή ζωή...». (Λιούις Μάμφορντ, *Ἡ Ἱστορία τῶν Οὐτοπιῶν*, Ἀθήνα: Νησίδες, 1998, σ. 150-152 καί 191.)

Διαβάζοντας σκόρπια αὐτά τά σχόλια προσπαθῶ νά φανταστῶ τήν ἀνάδειξη τῆς Ἀθήνας, τό 1834, σέ πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ μικρή πόλη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας προορίζεται τώρα νά γίνει ἡ μητρόπολη τῆς ἐθνικῆς οὐτοπίας μέ τή βοήθεια καί τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος. Πολλά ὑπῆρξαν τά φιλόδοξα σχέδια νά ἀναβιώσει, στίς συνθήκες τοῦ καιροῦ, ἡ λαμπρή πό-

λη τῆς ἀρχαιότητας, ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν μητροπόλεων, νά μετασχηματιστεῖ δηλαδή σέ μιά σύγχρονη εὐρωπαϊκή πρωτεύουσα μέ δραστηκές ἔξωθεν παρεμβάσεις. Ξένοι κυβερνήτες, προστάτες, εἰδικοί καί φιλέλληνες, σέ συνεργασία μέ τούς κοσμοπολίτες τῆς ἐγχώριας ἐξουσίας, ἐπιχείρησαν νά τήν ἀναμορφώσουν καί νά τήν ἀνασύρουν ἀπό τήν ἀνατολίτικη ἀναρχία καί ραθυμία. Ἡ Ἀθήνα ἀντιστάθηκε σθεναρά μέ πρωτοπόρο ὅλη τήν παράδοση τῆς αὐτόχθονης μικροπολιτικῆς καί κατέληξε σέ ἓνα παράξενο καί ἀντιφατικό μείγμα μορφῶν, σέ ἓνα αὐτογενές σύστημα λειτουργίας πού ἐπιβιώνει ἔως σήμερα, μολονότι διαρκῶς αὐτοαναίρεται.

*

Σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, μαζί μέ τό ἐθνικό ἰδανικό τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὑπάρχει καί τό ὄραμα τῆς εὐρωπαϊκῆς πρωτεύουσας. Γίνονται σχέδια, ἐξαγγέλλονται προγράμματα, προτείνονται λύσεις γιά τήν ἀνάδειξη τῆς Ἀθήνας σέ μητροπολιτικό κέντρο. Ἔως τήν ἐποχή τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 1896, καθῶς πάει νά κλείσει ὁ αἰώνας, ἡ πρωτεύουσα ἐξακολουθεῖ, ἀκόμη καί στό κέντρο της, νά συνδυάζει τήν εἰκόνα τῆς παλιᾶς κωμόπολης (χωματόδρομοι, ἀνύπαρκτη ἀποχέτευση, χαμόσπιτα, παράγκες, παραπήγματα, συνύπαρξη ἀνθρώπων καί ζώων, ἔλλειψη δημόσιας ὑγιεινῆς, ἐπαγγέλματα τοῦ δρόμου) μέ τά εὐρωπαϊκά ἐπιθέματα (νεοκλασικές κατοικίες, ἀριστο-

κρατικά καφενεΐα, μεγαλοπρεπή ξενοδοχεία, έντυπωσιακά δημόσια κτίρια, ανάκτορα, βουλή, έθνικό κήπο). Δίπλα σέ αυτά άπόκείνται τά άπομεινάρια του παρελθόντος, κυρίως του αρχαίου καί του βυζαντινού. Έπιβιώσεις πού έκαναν τούς πολίτες νά άπαιτούν ξεχωριστή μεταχείριση, παρά τήν άδυναμία τους νά συμβαδίσουν μέ τή γεμάτη οΐηση «πολιτισμένη» Εύρώπη.

Αυτό πού βλέπουμε έως σήμερα στήν Άθήνα είναι ή άποτύπωση τής σχιζοφρενικής θεμελίωσης του έλληνικού κράτους. Τό περιγράφει εύστοχα ένας ξένος, πού βλέπει τά πράγματα μέ τήν άρμόζουσα άπόσταση:

«Η Άθήνα έξαιτίας τής θέσης της άνάμεσα σέ Άνατολή καί Δύση, σέ Βορρά καί Νότο, φαίνεται νά συγκροτείται ως μιά πόλη έργαστήριο, ένα άπόσπασμα έδάφους στό έσωτερικό τής ευρωπαϊκής κοινότητας, επί του όποιου έρχονται νά άποτυπωθούν τά στίγματα τής άγριας πόλης. Στά όρια τής μείζονος πολεοδομικής περιοχής της έγγράφει τίς άγριες ώθήσεις τής άναδύομενης πόλης, ή όποία φαίνεται νά προκύπτει, χωρίς έμφανεΐς κανόνες. Τούτη ή πρωτεύουσα έπινοεί διαρκώς τήν άναστροφή τών κανονισμών καί τών πολεοδομικών σχεδίων. Άπό τόν 19ο αϊ., τό νεοκλασικό σχέδιο τών Κλεάνθη καί Σάουμπερτ, πού έπαναθεμελιώνει τήν αρχαία ελληνική πόλη ως σύγχρονη πρωτεύουσα, δέν είχε ποτέ καμία συνέχεια. Αυτή τήν πολεοδομία μέ τή μελλοντική προοπτική ύποκαθιστά σταδιακά μιά πολεοδομία εκ τών ύστερων, μιά πολεοδομία τής διαπίστωσης. Έξαιτίας αυτού του γεγονότος εγκαθιδρύεται λαθραΐα μιά κα-

ταγωγική καθυστέρηση, όπου κάθε διστακτική επίδιωξη νά προεξοφληθεί τό μέλλον παραμένει δευτερεύουσα σέ σχέση μέ τίς άμεσες αντιδράσεις στους καταναγκασμούς του παρόντος, αντί νά τούς κατευθύνει, νά τούς προσανατολίσει». (Richard Scottier, *Η Πόλη χωρίς τό Έξω*, Άθήνα: Futura, 2000, σ. 9.)

Θά μπορούσε άραγε νά ήταν άλλιως τά πράγματα; Στίς συγκεκριμένες περιστάσεις, καί μέ τά βάρη τής ιστορίας νά πέφτουν συντριπτικά στό παρόν, θά μπορούσε τό ελληνικό κρατίδιο νά οίκοδομήσει ένα μητροπολιτικό κέντρο εφάμιλλο τών ευρωπαϊκών; Άπό τήν έρειπωμένη πολίχνη πού άπλωνόταν γύρω άπό τά αρχαία μνημεία θά μπορούσε νά ξεπηδήσει μιά δυτική πρωτεύουσα; "Όσο ύπερβολικό είναι νά φορτώνουμε στήν ιστορία τίς άτομικές καί συλλογικές άποτυχίες άλλο τόσο ύπερβολικό είναι νά κρίνουμε τά πράγματα εν κενώ, άπό μιά ιδανική άπόσταση. Τό ενδιαφέρον στήν παρούσα περίσταση θά ήταν νά παρακολουθήσει κανείς τό κείμενο πού λέγεται Άθήνα στή διαδικασία τής συγγραφής του κατά τόν 19ο αΐωνα, νά μελετήσει τίς μεταβολές, τίς αναμορφώσεις, τίς έπεμβάσεις, τίς αντιθέσεις, τίς άνατροπές, τά σφάλματα στον παλίμψηστο χάρτη τής πόλης, όλες εκείνες τίς συμπεριφορές τών ανθρώπων πού άνέδειξαν τελικά τή χαώδη πρωτεύουσα πού ξέρουμε. Για νά έχει νόημα όμως μιά τέτοια χειρονομία, θά πρέπει νά ξαναθέσουμε τό έρώτημα: τί σημαίνει ή άνάγνωση τής πόλης;

*

Ἡ ἀνάγνωση δέν πρέπει νά ταυτίζεται μέ τίς μελέτες πού ἀσχολοῦνται μέ τήν ἱστορία, τήν πολεοδομία, τήν ἀρχιτεκτονική, τήν ἀρχαιολογία καί τήν κοινωνική πραγματικότητα τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Δανείζεται πολλά ἀπό αὐτές καί τίς χρησιμοποιεῖ ἐπισταμένως γιά νά ὑπηρετήσῃ τίς δικές της ἀνάγκες, ἀφοῦ δέν ἀναζητεῖ νά ἀνασυστήσῃ τήν εἰκόνα τῆς «ἀληθινῆς» πόλης, ἀλλά νά κατανοήσῃ τίς ἀναπαραστάσεις της στόν λόγο τῆς τέχνης, τῆς λογοτεχνίας καί τοῦ στοχασμοῦ.

Πῶς γράφτηκε τό «κείμενο» γιά τήν Ἀθήνα μέσα ἀπό τά κείμενα, τούς πίνακες καί τίς θεωρητικές προβολές τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς, ὅταν ἡ πόλη ἀποκτοῦσε ραγδαία τήν ἀμφίσημη ὑπόστασή της, καί πῶς κρίθηκαν ὄλα αὐτά ἀπό τούς μεταγενέστερους, οἱ ὅποιοι (ἐκτός ἀπό τό δυσχερές παρελθόν) εἶχαν ταυτόχρονα νά παρακολουθήσουν καί ἕνα παρόν πού περιέπλεξε τό γενικό κείμενο καί ὀρισμένες φορές τό καθιστοῦσε δυσανάγνωστο ἔως καί μή ἀναγνώσιμο;

Θά ἦταν πολύ χρήσιμη καί ἐνδιαφέρουσα, ἐπομένως, ἡ συγκρότηση μιᾶς ἀνάγνωσης πού, σέ πρῶτο στάδιο, θά ξεκινοῦσε ἀπό τά κείμενα λογοτεχνῶν καί λογίων τοῦ 19ου αἰ. καί θά ἀναζητοῦσε νά ἐντοπίσῃ πῶς «συντάχθηκε» τό κείμενο πρός ἀνάγνωση πού φέρει τόν τίτλο «Ἀθήνα». Τί προσδοκίες ὑπῆρξαν, πῶς ἐπῆλθαν οἱ ἀλλαγές, πῶς ἐπέδρασαν ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καί ἡ ἀνάδειξη τῶν ἐρειπίων, πῶς σχολιάστηκε ἡ δύσκολη συνύπαρξη στόν ἴδιο τόπο τόσο ἀνομοιογενῶν παραδόσεων ἀλλά καί τόσο

ἀντιφατικῶν ἐπιδιώξεων, πῶς διαμορφώθηκε ἡ ἀθηναϊκή κοινωνία στήν προσπάθειά της νά ἀνταποκριθεῖ στό εὐρωπαϊκά πρότυπα, πῶς κρίθηκε ἡ εἰσαγωγή εὐρωπαϊκῶν τρόπων στήν ὀμίλια, στή μόδα, στή συμπεριφορά, στή νοοτροπία, στή διασκέδαση καί σέ πολλούς ἄλλους τομεῖς τῆς καθημερινῆς ζωῆς;

Τό σημαντικότερο ὅμως σέ μιά τέτοια ἀνάγνωση δέν εἶναι νά διατρέξει κανεῖς ἀπλῶς τήν ἐπιφάνεια τοῦ κειμένου τῆς πόλης, ἀλλά νά προχωρήσῃ προσεκτικά καί συστηματικά σέ ὅσα κρύβονται ἢ ληθαργοῦν πίσω ἀπό τίς γενικές διατυπώσεις, νά ἀναδείξῃ μέ ἄλλα λόγια τήν πόλη πού δέν φαίνεται, νά ἀνασυνθέσῃ, ἔστω ἀπό ὑπαινιγμούς καί ἀκριτομυθίες, πτυχές πού δέν ξεδιπλώθηκαν, νά ἀναδιφήσῃ στίς ἀλλεπάλληλες κειμενικές ἐπιστρώσεις, ξύνοντας τό παλίμψηστο τῆς πόλης, γιά νά ἀποδειχθεῖ ὅτι πίσω ἀπό τό ἐπιφανειακό χάος συνυπάρχουν, στριμωγμένα καί στενάχωρα, τά ἴχνη μιᾶς πόλης πού ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη ἀναγνωστική μέθοδο γιά νά ἀποδώσῃ τό κείμενο τά πλούσια ἀλλά θρυμματισμένα νοήματά του.

Γιά μιά τέτοια ἀπόπειρα εἶναι ἄκρως ἀναγκαῖα ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα: ἄν προκρίνω (δηλαδή συγκροτήσω) τό συγκεκριμένο «κείμενο» ὡς ἀνάγνωση γιά τήν Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰώνα, θά ἔχω τή δυνατότητα νά ἀναπαραστήσω μέ ἐπάρκεια τήν καθημερινή ζωή σέ αὐτή τήν πόλη στή συγκεκριμένη ἐποχή; Τό ἐρώτημα εἶναι κρίσιμο γιατί οἱ πόλεις-κείμενα δέν συντίθενται μόνο (ἢ κατά κύριο λόγο)

από τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, ἀπό τίς κρατοῦσες ἐκδοχές καί ἀπό τίς καθιερωμένες μαρτυρίες. Ἄν δέν ζητήσουμε στοιχεῖα πού νά μᾶς ἐπιτρέψουν τήν κατανόηση τῆς πολυπλευρῆς καθημερινότητας, τότε ἡ ἀνάγνωση στερεῖται τήν πιό δημιουργική ἐρμηνευτική στρατηγική της καί ἀποτυγχάνει στήν πιό οὐσιαστική πλευρά τῆς ἀναζήτησής της.

Καί ἡ καθημερινότητα περιλαμβάνει τά πάντα: ἀπό τήν πολιτική ζωή ἕως τή ζωή τῶν ἀπόκληρων, ἀπό τή λειτουργία τῶν θεσμῶν ἕως τήν παρανομία καί τήν παραβατικότητα, ἀπό τήν ἐπίσημη ἐπικοινωνία καί πληροφόρηση ἕως τά ἀνορθόδοξα ἢ ὑπόγεια δίκτυα ἐπικοινωνίας πού ὀργανώνουν περιθωριακές κοινωνικές ὁμάδες, ἀπό τήν ἐπίσημη ἱστορία ἕως τήν καθημερινή ἱστορία. Μιά τέτοια ἀνάγνωση δέν ἀποσυνδέει ποτέ τό οἰκιστικό, πολεοδομικό, ἀρχιτεκτονικό μέρος ἀπό τίς τύχες τῶν ἀνθρώπων μέσα στόν λαβύρινθο πού ἀντιπροσωπεύει ἡ μεγαλούπολη τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, ἡ πόλη δηλαδή πού ἀναδύθηκε, σέ ὄλο τό μητροπολιτικό μεγαλεῖο της, κατά τόν 19ο αἰώνα. Τό παράδειγμα τῆς Ἀθήνας μπορεῖ νά μὴ εἶναι τό πιό χαρακτηριστικό, παρουσιάζει ὅμως μεγάλο ἐνδιαφέρον γιατί ἡ ὑβριδική πόλη πού προέκυψε ἀποτελεῖ πρόκληση γιά τήν περιπετειώδη ἀνάγνωση, μέ ἄλλα λόγια γιά μιᾶ ἀνάγνωση πού ἔχει καταστήσει τήν ἑτερογένεια ἀντικείμενο συστηματικῆς διερεύνησης.

*

Ἄνάμεσα στίς πολλές μελέτες πού γίνονται γιά τόν αἰώνα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ θά εἶχε ἐνδιαφέρον νά δοῦμε κάποια στιγμή τή ματιά τῶν εἰδικῶν νά στρέφεται στή λογοτεχνική ἀνάγνωση τῆς Ἀθήνας. Μιά τέτοια στροφή ἐπιβάλλει νά τεθοῦν διαφορετικά ἐρωτήματα καί νά μὴ περιοριστεῖ ἡ ἔρευνα στήν εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας ὅπως ἀναφαίνεται σέ μυθιστορήματα, ποιήματα, χρονογραφήματα, ταξιδιωτικά κείμενα καί ἀνεκδοτολογικές περιδιαβάσεις. Τό πρῶτο ζήτημα πού πρέπει νά διερευνηθεῖ ἀπό τή σκοπιά τοῦ σήμερα εἶναι τό νόημα τῆς φράσης «ἡ ἀνάγνωση τῆς πόλης». Τί σημαίνει ὅτι προσεγγίζω τόν οἰκιστικό λαβύρινθο μιᾶς μεγαλούπολης σάν κείμενο καί μάλιστα λογοτεχνικό; Σέ τί ἀποσκοπεῖ αὐτό τό τέχνασμα καί σέ τί διαφέρει ἀπό μιᾶ ἀπλή καταγραφή πηγῶν καί πληροφοριῶν; Τί καινούργιο θά προκύψει ἂν συνδυάσω τήν ἀνάγνωσή μου μέ τίς ἔννοιες «ἐπικοινωνία», «πληροφορία», «τεχνολογία» καί «δομή»;

Ἦδη ἀπό τόν τρόπο πού θά τεθοῦν τά ἐρωτήματα προετοιμάζεται καί ἡ πορεία τῆς ἀναζήτησης. Ἐντοπίζεται κατ' ἀρχάς τό σύστημα λειτουργίας τῆς πόλης στά κρίσιμα σημεία της, πού δέν εἶναι πάντα εὐδιάκριτα, ἀναζητοῦνται κατόπιν οἱ παρυφές της, πού συνήθως ἐπισκιάζονται ἀπό τή θορυβώδη ἐξουσία τοῦ κέντρου, συνδέεται στή συνέχεια ἡ ἱστορία της μέ τίς ἀποτυπώσεις της στή σύγχρονη πραγματικότητα, ἐντοπίζονται οἱ δεσμοί τῆς πολεοδομικῆς εἰκόνας της μέ τίς λογοτεχνικές ἀναπαραστάσεις καί τίς πολιτισμι-

κές ἐξειδανικεύσεις, καί, τέλος, ἀξιολογοῦνται οἱ θετικές ἢ ἀρνητικές κρίσεις παράλληλα μέ τίς ἀντιδράσεις σέ ἀλλαγές πού μεταβάλλουν τά συστήματα ἐπικοινωνίας, τή διανομή τῶν πληροφοριῶν καί τή δομή τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Δέν θά πρέπει στό στάδιο αὐτό νά ὑποτιμηθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν μέσων κάθε εἴδους, καί γενικότερα τῆς τεχνολογίας, στή διαρκή ἀναδιάταξη τοῦ λαβυρίνθου τῆς μεγαλόπολης.

Συνήθως ὅλα αὐτά περνοῦν, κατά τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, στήν ἀναπλαστική ὀθόνη τῆς γραφῆς, τήν ὁποία ἄλλωστε καί προσδιορίζουν καθοριστικά. Ὁ λόγος πού παράγει αὐτή ἡ γραφή δέν μπορεῖ νά ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τίς μεταβολές τῶν μέσων, ἀπό τίς διαρκεῖς παρεμβάσεις τῆς ἐπιστήμης, τῆς τεχνολογίας καί τῆς τεχνικῆς. Εἶναι ἐξαιρετικά ἀπλοϊκή ἢ ἀντίληψη πού ἀντιμετωπίζει τή λογοτεχνία ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐπικοινωνιακό της περιβάλλον, πιστεύοντας ὅτι ὁ λόγος της μένει ἀνεπηρέαστος (στήν ἴδια τή λογοτεχνικότητά του, στό ὕφος του, στήν ἀφηγηματική ἀνάπτυξή του, στίς συμβολικές του προεκτάσεις, στίς μυθοποιητικές του ἀπηχῆσεις, στό ποιητικό του ρῆμα) ἀπό τήν εἰσβολή τῶν μέσων στή ζωή τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου μετά τόν Διαφωτισμό. Ὡς μέρος τοῦ δικτύου πληροφόρησης ἢ λογοτεχνία καί ἡ τέχνη εἶναι ἄρρηκτα δεμένες στό ἄρμα τοῦ σύγχρονου βιομηχανικοῦ καί μεταβιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἐπικοινωνιακῶν μέσων.

Ἡ θέαση τῶν πραγμάτων ἀπό τήν ὀπτική γωνία πού προχείρως προτείνεται ἐδῶ καθιστᾷ αὐτόματα τήν ἀνά-

γνωση τῶν κειμένων διαφορετική, γιατί μέσα σέ αὐτά διαβάζει τό δίκτυο τῆς πόλης, διαθέτοντας ἤδη ἐκ τῶν προτέρων ἓναν θεωρητικό γνώμονα γιά τήν ἀναζήτηση μιᾶς ἄλλης πόλης, πού κρύβεται συνήθως πίσω ἀπό τίς κειμενικές ἀναπαραστάσεις. Διαβάζω τήν πόλη σάν κείμενο σημαίνει ὅτι ἀναζητῶ ἀπό τή δική μου ἀπόσταση νά κατανοήσω τή συλλογική ζωή στόν τόπο καί τόν χρόνο ἑνός συστήματος ἐπικοινωνίας καί ἀνταλλαγῆς πληροφοριῶν, ἐπιδιώκοντας ταυτόχρονα νά κατανοήσω τή δική μου βιογραφία μέσα σέ αὐτό πού ὑπερβαίνει τά ὅρια τοῦ ἀτομικοῦ βίου. Διαβάζω κείμενα γιά τήν πόλη σημαίνει ὅτι τά ἐντάσσω σέ αὐτή τήν προοπτική καί ἐπιχειρῶ νά κατανοήσω τήν ἱστορία της καί τήν ἐξέλιξη τῆς μορφῆς της μέσα ἀπό τά ἀναγνωστικά δίοπτρα ἄλλων ἀφηγητῶν, ἀναγνωρίζοντας ὅτι ὁ καθένας ἀπό αὐτούς μοῦ προσφέρει κάτι μοναδικό: τή δική του διαδρομή, τή δική του μοναδική «στιγμή» στήν ἀναζήτηση τῆς πόλης πού τόν ὀρίζει ὡς συγγραφέα καί ὡς κάτοικο.

Θά περίμενε ἐπομένως κανεῖς ὅτι, καί στήν περίπτωση τῆς Ἀθήνας, εἶναι καιρός νά διαβάσουμε τά κείμενα πού ἀναφέρονται σέ αὐτήν ἀναζητῶντας ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού θά μᾶς ἐπιτρέψουν νά ἀνασύρουμε ἄλλες πλευρές τοῦ κοινωνικοῦ βίου, τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας καί τῆς ὑποτιμημένης καθημερινότητος τῶν ἀνθρώπων. Μέ τήν προϋπόθεση αὐτή ἀποκτᾷ οὐσιαστικό νόημα τό ἐρώτημα «ποιά

ἦταν ἡ ἀνάγνωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰώνα;». Τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι μόνο φιλολογικό, ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ αἶτημα νὰ κατανοήσουμε τὴν ἴδια τὴ ζωὴ μας στὴν πόλη πού ζοῦμε σήμερα, ὅπως ἀκριβῶς τὸ αἶτημα νὰ κατανοήσουμε τὴν προσωπικὴ μας ζωὴ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἀνάγνωση τῶν παιδικῶν μας χρόνων.

*

Ἄς ἐπιστρέψουμε στὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ἀρχίσαμε καὶ ἄς προσπαθήσουμε νὰ φανταστοῦμε τὴν Ἀθήνα στὴ δεκαετία τοῦ 1830 ὅταν ἔγινε πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὴ στιγμή δηλαδή πού μιά μικρὴ πόλη χωρὶς σχεδιασμό, χωρὶς ὑποδομὴ, μὲ ἔντονο ἐπαρχιακὸ χαρακτήρα καὶ μὲ στοιχειώδη ἐμφάνιση ἀστικοῦ κέντρου πρέπει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸν καινούργιο ρόλο της, νὰ μεταμορφωθεῖ δηλαδή ταυτόχρονα σὲ πόλη ἀντάξια τοῦ παρελθόντος της καὶ σὲ μητρόπολη εὐρωπαϊκῆς κλάσεως, ἂν καὶ σὲ μικρότερη κλίμακα.

Οἱ Βαυαροὶ τοῦ Ὑθωνα ἀνέλαβαν νὰ μεταφέρουν τὰ ξένα πρότυπα στὴ μεταοθωμανικὴ Ἀθήνα, ἐγχείρημα ὁμολογο μὲ τὸ εὐρύτερο σχέδιό τους νὰ ὀργανώσουν τὸ ἑλληνικὸ κράτος μεταφυτεύοντας θεσμοὺς καὶ νοοτροπίες ἀπὸ τὸν Βορρά. Τὰ ἐκτρωματικὰ ἀποτελέσματα τοῦ πειράματος εἶναι γνωστά. Ἡ φουστανέλα καὶ τὸ φράκο ὄχι μόνο δὲν μπόρεσαν νὰ συνυπάρξουν ἀρμονικά, ἀλλὰ, μέσα ἀπὸ μιά δύσπιστη καὶ ἀγεφύρωτη ἀντιπαλότητα, ἐπιδόθηκαν στὴν ἀλληλοεξόντωση.

Ἔως τὴν ἔξωση τοῦ Ὑθωνα, τὸ 1862, γιὰ μιά τριακο-νταετία, οἱ ντόπιοι καὶ οἱ ξένοι διεκδίκησαν τὴν ἐξουσία μὲ τίς δικῆς τους ἐμμονές καὶ γιὰ τὰ δικὰ τους συμφέροντα. Ἡ κληρονομιά πού ἄφησε ἡ διαμάχη ἐπιβιώνει ἀκόμη στὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ στὴ μορφή τῆς πρωτεύουσας. Ἡ Ἀθήνα πού γνωρίζουμε εἶναι ἀπόρροια αὐτῆς τῆς ἀρχικῆς ἀντιπαράθεσης, πού αἰτιολογεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τίς δυσμορφίες, τίς παραλείψεις, τίς ματαιώσεις, τίς παρεκκλίσεις καὶ τὰ λίγα ἀλλὰ σημαντικὰ ἐπιτεύγματα.

Μὲ ἀργοὺς ρυθμοὺς καὶ ἀβυσσαλέους συμβιβασμοὺς, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα, ἡ μικρὴ πόλη μεταμορφώ-νεται σὲ πρωτεύουσα. Ὁ πληθυσμὸς της συνεχῶς αὐξάνεται, τὸ ἀστικό στοιχεῖο ἀναπτύσσεται, τὰ ὄρια της ἐπεκτείνονται, ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ἀνθεῖ. Ἡ ζωὴ τῆς πόλης (καθημερινὸς βίος, κοινωνικὲς συμπεριφορές, ἐπι-κοινωνιακὰ μέσα, πνευματικὴ δράση, κοσμικὲς ἐκδηλώ-σεις) ἔχει ἐπιθέσει στὸ ἰθαγενὲς στέλεχος τὰ εὐρωπαϊκὰ δάνεια. Πρόκειται γιὰ ἐναγώνια ἀπόπειρα ἐνοφθαλμισμοῦ τοῦ ἐπίσρακτου στὸ γηγενές, ἡ ὅποια σπάνια ὀλοκληρώνεται. Συνήθως τὸ μπόλιασμα μισοπιάνει, ἀφοῦ ἀφήνει πίσω του ἴχνη ἀταίριαστα καὶ ἀναφομοίωτα. Ἡ ἀνισόρροπη αὐτὴ κατάσταση, τὸ παρδαλὸ αὐτὸ παζάρι, εἶναι τελικὰ ἡ ἐθνικὴ πραγματικότητα πού ὀνομάζουμε «Ἀθήνα».

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς λογίους καὶ λογοτέχνες πού ἔφτασαν στὴ δύση τοῦ βίου τους στά τέλη τοῦ 19ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα ἔζησαν τὰ διαδοχικὰ στάδια αὐτῆς τῆς μετα-

μόρφωσης και όρισμένοι από αυτούς περιγράφουν γλαφυρά στά κείμενά τους πόσο διαφορετική ήταν η Αθήνα τών πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων από τήν Αθήνα τής βαυαροκρατίας. Είναι φυσικό, πολύ συχνά, καθώς οι αφηγητές ρίχνουν τό βλέμμα τους πίσω, στά χρόνια τής νεότητας, νά αντιπαραθέτουν τή θορυβώδη ζωή τής μεγαλούπολης στήν ειδυλλιακή εικόνα μιᾶς ήσυχης πόλης, τή στρεβλή προσαρμογή στίς εύρωπαϊκές συνήθειες στήν άγνότητα και άπλότητα τών ντόπιων ήθών. Τά κείμενά τους διαβάζουν μιά πόλη πού μετασχηματίζεται συνεχώς, καθώς οι ίδιοι αλλάζουν άπέναντί της σύμφωνα μέ τούς ρυθμούς και τίς ανάγκες του ανθρώπινου βίου. Όρισμένοι από τούς αναγνώστες τής πρωτεύουσας αντιμετωπίζουν τίς μεταλλάξεις της μέ σχετική μετριοπάθεια, κρατώντας άποστάσεις άσφαλείας από τόν κατακλυσμό τής νοσταλγίας. Χαρακτηριστική περίπτωση ό Άγγελος Βλάχος, ό περιώνυμος αντίπαλος του Ροΐδη, πού έγραψε πολλά για τήν Αθήνα αὐτῆς τής εποχῆς, κρατώντας πάντα τό μέτρο τής συμπάθειας και για τήν παλιά και για τήν καινούργια πόλη.

Σέ ένα από αὐτά τά κείμενα, πού γράφτηκε τό 1884 άλλα στίς σελίδες του ανακαλείται και η Αθήνα του 1854, ό Βλάχος σημειώνει :

«Ένθυμούνται τότε, ότι εκεί πλησίον, εὐθύς μετά τό θέατρον έξετείνοντο κατάσπαρτοι άγροί και άλώνια θεριστῶν και άμπελοι περαιτέρω χλοάζουσαι [...] άλλ' ανακόπτει εὐθύς τό

βῆμα των κωδωνίζουσα τριάς και παρελαύνει ...βαρεῖα ή άμαξα του ίπποσιδηροδρόμου [...] αντί άγρων και άλωνίου και θημωνιών βλέπουσι οικίας τριωρόφους και έν μέσω αὐτῶν τό τηλεγραφείον, εκτείνον διά τῶν άέρων τούς πολυμίτους σιδηροῦς του βραχίονας [...] Οὐδ' αναβολή τις καν έκ τῶν παλαιῶν εύφραίνει πλέον τό βλέμμα των. Φουστανέλλας μόλις που σπάνιον απολείπεται ἕχνος [...] Μόνον ό κονιορτός, εὐσταλής και άκμαῖος ως άλλοτε, και τῶν όδῶν ή άκαθαρσία και οι ρακένδυτοι στραγαλοπῶλαι αναμμνήσκουσιν αὐτούς άμυδρῶς τάς παλαιάς των Αθήνας [...] έξέλιπον [...] πάντα εκείνα τά παλαιά τής μικροπόλεως γνωρίσματα, και αι Αθηναί ηλλαξαν ὄψιν. Αί όδοί των ηῤῥύνθησαν, και αι οικίαι των ηῤῥησαν εις ὄγκον και ὕψος. Τά καφενεῖα των έπληθύνθησαν περιχομψα και μεγάλα, οι δέ φοιτηταί των έδεκαπλασιάσθησαν, ὅσον σχεδόν και του Πανεπιστημίου οι φοιτηταί [...] έξηφανίσθησαν τά δίτροχα άμάξια και αι άμαξαι τής έλληνικῆς πρωτευούσης είναι σήμεραν αι ώραίότεραι τής Εὐρώπης [...] Αί Αθηναί έχουν σιδηρόδρομον, δέκα ὄλων χιλιομέτρων». («Πρώην και Νῦν Αθηναί» [1884], στο Άνάλεκτα, τόμος α' (1901), σ. 209-210 και 212.)

*

Ό σιδηρόδρομος, οι καινούργιες άμαξες, ό τηλεγραφος, ό ηλεκτρισμός, τά έντυπωσιακά κτίρια, οι μεγάλες και πλούσιες οικίες έδιναν άλλη ὄψη στήν πόλη και άλλαζαν τή ζωή τῶν ανθρώπων. Τό καινούργιο όμως δέν ακολουθοῦσε κάποιον γενικό σχεδιασμό, αλλά έρχόταν νά προστεθει σέ μιά

Ἀθήνα πού διατηροῦσε ἀκόμη σέ μεγάλη κλίμακα τή μορφή τῆς μικρῆς πόλης ἢ ὁποία στούς Εὐρωπαίους θύμιζε Ἀνατολή. Τό παράδοξο τῆς συνύπαρξης δέν ἔπαψε ποτέ νά ὀρίζει τόν κεντρικό ἰστό τῆς ἀναρχῆς πρωτεύουσας.

Σέ αὐτούς πού τό ἐντόπισαν καί τό σχολίασαν πολυσχιδῶς ἀνήκει καί ὁ Ἐμμανουήλ Ροΐδης, ὁ ὁποῖος σέ πολλά κείμενά του, ἄλλοτε ἐκτενῶς καί ἄλλοτε περιστασιακά, ἀσχολήθηκε μέ τήν πόλη καί τούς ἀνθρώπους της. Κύριο μέλημα τοῦ Ροΐδη εἶναι ἡ γενικότερη κριτική τοῦ νεοελληνικοῦ βίου καί ἡ Ἀθήνα τοῦ παρέχει ἄφθονα παραδείγματα γιά νά στηρίξει τήν ἀπορριπτική του στάση. Αὐτό γίνεται, κατά κύριο λόγο, μέσω τῆς ἀρθρογραφίας του σέ ἔντυπα τῆς ἐποχῆς καί ποτέ δέν ἀποκτᾶ συστηματικό χαρακτήρα. Ἔστω ὅμως καί μέ τούς περιορισμούς πού ἐπιβάλλει ἡ δημοσιογραφική γραφή, ὁ Ροΐδης προσφέρει μιᾶ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἀνάγνωση τῆς πόλης, ἐνῶ παράλληλα ἀσκεῖ μέ δεξιότητες τήν καυστική του κριτική.

Τά κείμενα τοῦ Ροΐδη πού περιέχει ἡ παρούσα συλλογή εἶναι τά πιό σημαντικά γιά τό ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Ἀναφέρονται ὅλα ἄμεσα στήν Ἀθήνα, ἐκτός ἀπό ἕνα, στό ὁποῖο ἡ ἀναφορά εἶναι ἔμμεση, ἀφοῦ τό κυρίως θέμα του εἶναι ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Δουμᾶ στήν ἐλληνική πρωτεύουσα. Μέ τόν δικό του τρόπο τό κάθε κείμενο ἀναδεικνύει μιᾶ πλευρά τῆς καθημερινῆς ζωῆς στήν πόλη τήν ἐποχή πού φιλοξενεῖ τούς Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνες.

Τά τρία πρῶτα κείμενα δημοσιεύτηκαν στήν ἐφημερίδα

Ἐστία τό 1896 καί ὑπογράφονται μέ τό γνωστό ροϊδικό ψευδώνυμο Θεοτούμπης, τό τέταρτο καί τό πέμπτο τήν ἴδια χρονιά σέ ἕνα ἑορταστικό Λεύκωμα γιά τούς Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνες καί τό ἕκτο στήν Ἐφημερίδα τό 1895. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ὁ Ροΐδης, μέγας πιά καί ἔχοντας χάσει τήν περιουσία του στίς μετοχές τοῦ Λαυρίου, ἀναγκάζεται νά δημοσιογραφεῖ, συνήθως μέ ψευδώνυμο, γιά νά ἐπιβιώσει. Τό ἄρθρο γιά τόν Δουμᾶ, μολονότι προηγεῖται λίγο χρονικά τῶν ὑπολοίπων, μπῆκε στό τέλος γιατί οὐσιαστικά εἶναι συμπληρωματικό τῶν ἄλλων πέντε, τά ὁποῖα ἔχουν τή δική τους συνοχή καί ἀλληλουχία· γιά τήν ἀκρίβεια ἀποτελοῦν μέρη τοῦ ἴδιου συνόλου, μίας καί μοναδικῆς ἀφήγησης πού δημοσιεύεται σέ πέντε συνέχειες. Τό ἀντικείμενο τῆς ἀφήγησης εἶναι ἡ Ἀθήνα.

Ἡ πόλη πού περιγράφει ὁ Ροΐδης διακρίνεται κυρίως γιά δύο πράγματα: τήν ἀκρότητα τῶν ἀντιθέσεων καί τήν ἀνακολουθία τοῦ σχεδιασμοῦ. Περιγράφοντας τήν ἀναρχή ζωή τῆς πόλης, τίς συνήθειες τῶν ἀνθρώπων της καί τήν ἀνορθόδοξη ἀνάπτυξή της, ἐπανέρχεται οὐσιαστικά στό ἀγαπημένο του θέμα: τή στηλίτευση τῆς μικροπολιτικῆς καί τήν καταδίκη τοῦ νεοπλουτισμοῦ. Ἐνα ἄλλο κεντρικό ἐπιχείρημα, πού τό συναντᾶμε καί σέ ἄλλα κείμενά του, ἐμμένει στήν ἀδυναμία πραγματικῆς ἀφομοίωσης τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπίδρασης, μέ ἀποτέλεσμα τόσο ἡ μορφή τῆς πόλης ὅσο καί ἡ ζωὴ τῶν πολιτῶν της νά δανείζονται πράγματα πού δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά ἐντάξουν σέ μιᾶ

προϋπάρχουσα δομή ή νοοτροπία. Ο Ροΐδης θεωρεί γελοίο να έχει ή Αθήνα ώραία σπίτια ή κτίρια ευρωπαϊκού επιπέδου, αλλά να μην έχει αποχέτευση.

Η επίδοση τών Έλλήνων στήν ανεξέλεγκτη και αυθαίρετη «οικοδομητική», έθνικό άθλημα πού έξακολουθεί να ακμάζει, τόν δαυμονίζει.

«Η είδησις του θανάτου του Δουμά μ' έκανε να μελαγχολήσω όχι μόνον διότι τόν ήγάπων, αλλά και ένθυμούμενος πόσον φαιδρότερος διέρρεεν ό βίος εις τάς Αθήνας, όταν μάς έπεσκέφθη πρό εικοσαετίας. Από τήν έποχήν εκείνην υπό μίαν μόνον έποψιν έπροόδευσεν ή πόλις ήμών καταπληκτικώς, τήν οικοδομητικήν. Τό κακόν είναι ότι ή πρόοδος αυτή φαίνεται κατορθωθεΐσα άσκέτως πρός πάσαν άλλην, διά να μή είπωμεν επί ζημία πάσης άλλης».

Και άλλου:

«Τά τέκνα τών αγωνιστών διέπρεψαν και έξακολουθοΐν να διαπρέπουν διά μίαν μόνον έξαιρετικώς άνεπτυγμένην Ικανότητα, τήν “οικοδομητικήν”. Ταύτην άναδεικνύει έτι μάλλον ή έλλειψις πάσης άλλης. Τό πολίτευμα απέτυχεν ή Μεγάλη Ίδέα όλονέν μικραίνει ή ναυτιλία έξέπεσεν· όλαι αί έπιχειρήσεις έναυάγησαν· οί συνεταιρισμοί διελύθησαν· τά κεφάλαια έξητμίστησαν· αί τράπεζαι ήρειπώθησαν και μόνα όρθά απέμειναν τά “σπίτια” ώς μόνη μαρτυρία τής δράσεως τής παρούσης γενεάς. Ταΰτα δύνανται να χρησιμεΰσωσιν ώς γνώ-

μων πρός διάκρισιν τών σημερινών Έλλήνων εις δύο τάξεις, τούς “έξυπνους”, ήτοι τούς έχοντας σπίτια, και τούς “ακτήμονας”, ήτοι τούς έχοντας ό,τιδήποτε άλλο». («Ακαδημία χωρίς ακαδημαϊκούς», 1896.)

Διαβάζοντας τίς έντυπώσεις του Ροΐδη από τή δημοσιογραφική περιήγησή του στήν Αθήνα τής έποχής τών πρώτων Όλυμπιακών Αγώνων, έχει κανείς τήν αΐσθηση ότι βλέπει μπροστά του τήν Αθήνα του σήμερα, τών Όλυμπιακών Αγώνων του 2004. Οί καλοκαιρινοί έμπρησμοί τών δασών γύρω από τήν πόλη, τό πρόβλημα του Κηφισου, ή ρύπανση του περιβάλλοντος, ή μόλυνση τής ατμόσφαιρας, ή πλημμελής καθαριότητα, οί άνεπαρκείς συνθηκες υγιεινής, ή άνοχη παρανομιών και παραβάσεων, ή άδυναμία έφαρμογής νόμων και κανονισμών από τήν αστυνομία, ή κομματική ευνοιοκρατία, τό άκριβό ψάρι, «ή φαλακρότης τών περιχώρων τής Αττικής» και άλλα πολλά παρέχουν άφθονο υλικό για μελαγχολικές διαπιστώσεις. Τουλάχιστον τότε ό ηλεκτρικός σιδηρόδρομος, για να έξυπηρετήσει τούς Αθηναίους πού έξέδραμαν στό Νέο Φάληρο τούς καλοκαιρινούς μήνες, λειτουργούσε έως τίς τρεις τό πρωί.

Δέν παραλείπει ό Ροΐδης να μιλήσει και για τίς όμορφίες τής πόλης. Τό βλέπουμε αυτό όταν αναφέρεται στή γειτονία του, τήν Πλάκα, ή στίς «έξοχές» τών Αθηνών, τά Σεπόλια, τήν Κολοκυνθού, τήν Καισαριανή, τό Δαφνί. Άν ζούσε βέβαια σήμερα, θα διαπίστωνε μέ τρόπο ότι ή οικο-

δομική μανία τῶν Νεοελλήνων ἔκανε τὴν ἔννοια «ἐξοχή» ἐξόχως δυσπρόσιτη. Ἐνα ἄλλο θέμα στό ὁποῖο ἐπανερχεται συχνά εἶναι ἡ ἐγγύτητα τοῦ ὠραίου μέ τό ἄσχημο, ἡ ἀπότομη μετάβαση ἀπό τὴν εὐμάρεια στήν ἐξαθλίωση. Δίπλα στό ἐξευρωπαϊσμένο κέντρο τῆς πρωτεύουσας βρίσκει κανεῖς «συνηνωμένα, σφαγεῖα, γύφτικα, κοτέτσια, ζωοστάσια καί ὑπαίθρια ὑπνωτήρια», δίπλα στά ἀρχαῖα ἐρείπια σκοντάφτει σέ σκουπιδοτόπους.

Ἡ Ἀθήνα τοῦ Ροῖδη εἶναι μιά πόλη πού δέν ἀγωνίζεται νά γίνει πρωτεύουσα, ὅπως τίς πρώτες δεκαετίες μετά τὴν Ἐπανάσταση, ἀλλά μιά πόλη πού προσπαθεῖ νά μοιάσει στίς εὐρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, νά γίνει δηλαδή «μητρόπολη». Μέ αὐτή τὴ φιλοδοξία φιλοξενεῖ καί τούς Ὀλυμπιακούς τοῦ 1896. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα τό πείραμα ἐπαναλαμβάνεται σέ μιά Ἀθήνα μεγαθήριο, μέ τὴ μισή Ἑλλάδα νά ἐνδιστοιχεῖ στό Λεκανοπέδιο. Οἱ συσχετισμοί καί οἱ συγκρίσεις ἀπομένει νά γίνουν, ἂν θέλουμε νά κατανοήσουμε πῶς «συντάχθηκε» τό κείμενο τῆς συγκρότησης τῆς πρωτεύουσας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στίς πολλαπλές ἐκδοχές του.

*

Ἡ σκωπτική ἀφήγηση τοῦ Ροῖδη δικαιώνει τό ἀριστοτελικό «τό Ἀθήνησιν διατρίβειν ἐργῶδες». Ἡ ἀνάγνωση ὅμως θά ἦταν ἀνεπαρκῆς καί βιαστική ἂν ἔμενε σέ μιά τέτοια διαπίστωση. Ἡ δυσφορούσα μέριμνα γιά τὴν πόλη πού

ζοῦμε κρύβει συχνά τὴν τρυφερὴ ἐξάρτησή μας ἀπό αὐτὴ καί τὴν ἀπεριόριστη ἀνοχή μας στίς προδοσίες της. Γιατί μιά πόλη δέν εἶναι μόνο αὐτό πού βλέπει τό μάτι καί διακινεῖ ἡ καθημερινότητα, εἶναι ἕνα βαθύτερο καί κρίσιμο «κατοικεῖν», τό ὁποῖο θεμελιώνει τόν μύθο τοῦ βίου καί συντηρεῖ τὴ διάρκεια τῆς μνήμης.

Γιά πολλούς κατοίκους τῆς Ἡ Ἀθήνα ἦταν καί εἶναι ἡ πόλη τῶν ὀνείρων ἀκόμη καί ὅταν τὴν ἀπαρνοῦνται. Γιά τόν συγγραφέα αὐτῆς τῆς εἰσαγωγῆς ἡ Ἀθήνα εἶναι ἡ μαγικὴ πόλη πού ἔχασε καί ἀπό τότε πάντα τὴν ἀναζητεῖ. Κάποιοι τοῦ ὑπενθυμίζουν ὅτι μπορεῖ καί νά μὴν ὑπῆρξε ποτέ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ

Σημείωση: Γιά τὰ κείμενα τοῦ Ροῖδη χρησιμοποιήθηκαν οἱ πρώτες δημοσιεύσεις καί ἔγινε ἀντιπαραβολὴ μέ ὅλες τίς μετέπειτα ἐκδόσεις. Διορθώθηκαν κάποιες ἀβλεψίες ἢ ἐμφανῆ τυπογραφικά παροράματα καί ἀπλοποιήθηκαν ἐλάχιστες πολυτυπίες καί ὀρθογραφικές συνήθειες τῆς ἐποχῆς (π.χ. «εἶναι» ἀντὶ «ἦναι» ἢ «εἶνε» καί ἀπάλειψη τῆς δασείας στό «ρ»). Κατὰ τὰ ἄλλα διατηρήθηκε πιστά ἡ μορφή τῆς πρώτης δημοσίευσης. Εὐχαριστίες ὀφείλονται στόν Μάνο Χαριτάτο πού, ὅπως πάντα, ἐπικουρεῖ πρόθυμα, μέ τό ἀνεκτίμητο ΕΛΙΑ, τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα.